

О.М.Донік*

ПРОМИСЛОВЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ДВОРЯНСТВА УКРАЇНИ В ХІХ ст.: УРЯДОВА ПОЛІТИКА, ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ, ГАЛУЗЕВІ НАПРЯМКИ

У статті з'ясоване місце й роль дворянського промислового підприємництва в Україні (ХІХ ст.). Проаналізовано урядову політику щодо підтримки поміщицьких підприємств, узагальнено дані про характер і галузеві напрями промислової діяльності дворянства. Розглянуто специфіку розвитку тих галузей промисловості, які були безпосередньо пов'язані з поміщицьким землеволодінням.

Дворянське промислове підприємництво в Україні в ХІХ ст. становить значний науковий інтерес у плані вивчення як еволюції феодального за своєю природою панівного дворянського стану в умовах розкладу кріпосницької системи, а після реформи 1861 р. – капіталістичної трансформації суспільства, так і участі його у промисловому розвитку українських земель, що входили до складу Російської імперії.

Наші знання про характер, масштаби й наслідки промислового підприємництва дворянства в Україні на сьогодні є ще недостатніми. Так, у працях радянських та сучасних істориків, присвячених дослідженню економічного поступу українських земель, формуванню буржуазії в ХІХ ст., розглядався в цілому розвиток традиційно «дворянських» галузей промисловості, насамперед таких, як гуральництво й цукроваріння, аналізувалися урядові заходи стосовно їх підтримки¹. Лише побіжно вивчалися окремі аспекти промислової діяльності великих поміщиків України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.²

Слід з'ясувати місце й роль дворянського промислового підприємництва в соціально-економічному житті українських земель у ХІХ ст., узагальнити дані про характер і галузеві напрями промислової діяльності дворянства, як окремого стану зі своїми специфічними правами й соціальними функціями, визначити рівень переваг і привілеїв дворян-промисловців у порівнянні з рештою підприємницького загалу, ступінь і форми залучення до промислової діяльності різних прошарків і груп дворянства у дореформений і пореформений час, роль соціально-психологічного фактора у цьому процесі.

Роль дворянства – відносно нечисленної верстви українського суспільства (за переписом 1897 р. в 9-ти українських губерніях налічувалося 214 287 осіб обох статей, які належали до дворянського стану, тоді як все населення становило 23 млн 430 тис. осіб)³ – в економічній, культурній і, особливо, політичній сферах життя протягом усього ХІХ ст. була домінуючою. З остаточним поглиненням Російською державою українських земель наприкінці ХVІІІ ст. місцеві дворяни-поміщики стали невід'ємною складовою російського помісного дворянства. Їх етнічний склад, який був неоднорідним, визначався як історичними умовами формування окремих регіонів України, так і соціально-економічними процесами в аграрному секторі. Великого значення набувала політика царського уряду, який усіляко намагався зміцнити землеволодіння російських поміщиків та іноземних колоністів на українських землях.

Поміщики-українці здебільшого були нащадками козацької старшини, прирівняні у правах до російського дворянства. Найвища питома вага українців серед великих і середніх землевласників спостерігалася на Лівобережжі, тоді як на Півдні України переважали поміщики російського та іноземного походжен-

* Донік Олександр Миколайович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ня. Найбільш специфічним регіоном у цьому плані було Правобережжя, де протягом попередніх століть сформувалося велике польське поміщицьке землеволодіння. Маючи міцні економічні позиції, найбільші магнати польського походження претендували й на відповідну роль у політичному та соціально-економічному житті цього регіону, постійно проявляли сепаратизм, який офіційна влада намагалася всіляко обмежити, насамперед насадженням у краї російського землеволодіння⁴.

Участь у промисловій діяльності дворян України (поряд із заснуванням таких підприємств вони успішно вели комерційні справи, бралися за підряди, відкупи, не гребували лихварством, виступаючи нерідко за спинами підставних осіб і через управителів), основою економічної могутності яких була земельна власність, почала досить виразно проглядатися з початком ХІХ ст., в умовах розкладу кріпосницької системи й розвитку капіталістичного укладу в промисловості та сільському господарстві. І хоча монополія на володіння землею була порушена указом від 12 грудня 1801 р., який дозволяв купувати землю без кріпаків купцям, державним і вільновідпущеним селянам⁵, на практиці вона зберігалася аж до скасування кріпацтва в 1861 р., оскільки в умовах кріпосницького господарства земля без робочих рук втрачала свою цінність. Тому для дореформеного періоду терміни «дворянин» і «поміщик» слід уважати тотожними.

Уряд на законодавчому рівні сприяв утягуванню дворянства в товарно-грошові відносини. Зокрема, «Жалувана грамота» (1785 р.) надавала дворянам право володіти фабриками й заводами в сільській місцевості⁶. І хоча указ від 26 жовтня 1790 р. забороняв їм записуватися в купецькі гільдії з метою збереження «станової чистоти» і виняткових пільг, із часом усі обмеження в цьому плані були скасовані. Якщо маніфест від 1 січня 1807 р. надав право дворянам записуватися до перших двох купецьких гільдій⁷, то урядове положення від 21 грудня 1827 р. дозволило представникам дворянського стану засновувати й утримувати в містах фабрики й заводи з правом запису у всі три купецькі гільдії⁸.

У першій половині ХІХ ст. кредитні установи Росії були покликані перш за все обслуговувати потреби поміщиків. Міністерство фінансів у цілому виступало проти надання позик засновникам промислових підприємств недворянського походження, вважаючи, що це завдаватиме шкоди казні й ставитиме у виключне становище підприємства, які отримали пільги. Чисельні прохання промисловців-недворян про надання кредитів, як правило, відхилялися урядом, на противагу промисловцям-поміщикам, котрі їх отримували за наявності значної земельної власності й нерухомого майна майже безперешкодно⁹. Державний позичковий банк, відкритий 1787 р., кредитував дворян на досить вигідних для них умовах. За положенням 1824 р. під заставу поміщицьких маєтків позики ним видавалися терміном до 24 років із виплатою 8% річних, а під заставу житлових цегляних будинків – лише до 12 та 8 років. У 1830 р. максимальний термін за позиками під заставу маєтків був продовжений до 37 років¹⁰. Можливість отримання поміщиками на тривалий час грошей із державних банків створювала сприятливі умови для заснування промислових підприємств.

Розвиток товарно-грошових відносин у першій половині ХІХ ст., які охоплювали поступово всі галузі економіки на українських землях, розхитував натурально-споживче господарство, стимулював процес переходу до його товаризації, створював умови для формування внутрішнього ринку, заснування все більшої кількості промислових підприємств. В умовах товаризації поміщицького господарства з кожним наступним десятиліттям дореформеного періоду все більше на промислових підприємствах, якими володіли дворяни, використовувалася наймана праця, особливо це стосувалося Півдня України, де кріпацтво мало слабкі позиції. Головним чинником, який змушував поміщиків де-

далі більше вдаватися до найму, була низька продуктивність праці кріпаків і потреба у кваліфікованих робітниках. При цьому вони практикували різні форми найму – від патріархальної, напівкабальної, до капіталістичної купівлі-продажу робочої сили.

Усе ж і напередодні скасування кріпацтва в Україні на більшості поміщицьких підприємств переважала праця кріпаків. Наприкінці 1850-х рр. один із сучасників в описі Харківської губернії зазначав: «Праця на фабриках і заводах провадиться в поміщиків здебільшого кріпаками; але на деяких з них, особливо на цукрових, так само, як і на всіх купецьких заводах, працюють наймані робітники, число яких становить майже третину їх загальної кількості»¹¹.

Висока питома вага поміщиків серед засновників промислових підприємств так пояснювалася в «Статистическом описании Киевской губернии», виданому 1852 р.: «Поміщики – переважно виробники: вони володіють головним і найважливішим приватним майном – землею, а відповідно і чималою частиною матеріалів фабричного виробництва. В їх розпорядженні – велика кількість робітників. За допомогою позик у кредитних установах вони завжди можуть розпоряджатися величезними капіталами для початкової організації підприємств, та й влаштовувати ті підприємства легше їм через те, що вони використовують власні матеріали й робітників»¹².

Питання про заснування промислових закладів із переробки сільськогосподарської продукції для дворянських господарств України набувало все більшої актуальності з другої половини 30-х рр. XIX ст., коли посилилася криза її збуту на внутрішньому ринку, обмеженого кріпацтвом, який не міг поглинути все зростаючу кількість товарного хліба. «Нам безупинно твердять, – писав один із поміщиків Полтавської губернії в 1837 р., – як орати, як сіяти, що розводити; але навчіть нас, заради Бога, куди збувати нашу продукцію за вигідними цінами»¹³. Тому поміщики змушені були все більш активно посилювати зв'язок із закордонним ринком. Утім, продукти сільського господарства, щоб відповідати вимогам внутрішнього й закордонного споживача, потребували попередньої обробки на промислових підприємствах.

Сфера застосування капіталу в дореформений час була ще досить вузькою, а джерела прибутків – обмеженими. У першій половині XIX ст. одних переконань про користь розвитку промисловості та бажання присвятити себе цій справі було недостатньо. Господарства багатьох поміщиків в Україні були переобтяжені боргами, відповідно їх господарі не мали достатніх капіталів, які вони могли отримати у вигляді кредиту від держави для заснування промислового закладу, що поряд із відсутністю вільних робочих рук було основним гальмом при перебудові господарств на капіталістичний лад. Зокрема, говорячи про фінансовий стан поміщиків Чернігівської губернії, М.Домонтович у своїй праці констатував, що, згідно зі звітом губернатора за 1859 р., більша частина маєтків (особливо це стосувалося багатьох дрібних господарств) була обтяжена боргами за несплату казенних повинностей і недоїмок, та перебувала в опіці. Серед причин накопичення величезних поміщицьких боргів автор називав слабкий розвиток промисловості, відсутність приватного кредиту, брак ділових рис і хисту у багатьох дворян, які намагалися заснувати підприємство, відсутність належних шляхів сполучення¹⁴. Досить суттєвим чинником повільного розвитку промисловості було й те, що існував величезний дефіцит на фахівців, яким можна було б довірити обслуговування та устаткування фабрики чи заводу.

Тому в першу чергу великі латифундисти, володіючи тисячами кріпаків, використовуючи зв'язки серед правлячих кіл, мали найбільші можливості щодо заснування промислових підприємств. Особливо це стосувалося магнатів Правобережної України. Наприклад, в 1840-х рр. у Волинській губернії на першому місці серед промисловців перебувала княгиня Марія Сангушко, власниця поло-

вини Заславського повіту. Тут їй належали, зокрема, кращі у краї суконна фабрика (щорічне виробництво близько 113 тис. руб. сріблом) і свічний завод (відповідно близько 2500 руб.) у м. Слауті, паперова фабрика в с. Міхля (понад 16 тис. руб.) та рафінадний завод у м. Шепетівці (понад 500 тис. руб.)¹⁵. Постать землевласника, одночасно пов'язаного з різними галузями промисловості, для дворянської верхівки стає характерною в пореформений час, особливо наприкінці XIX ст.

Реформи 60-х – 70-х рр. XIX ст. дали потужний імпульс розвитку економіки, формуванню підприємницького класу. Сприяло цьому й нове юридичне підґрунтя для заняття підприємництвом, яке ліквідувало станове обмеження в цій сфері діяльності. Так, положення від 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. «Про мито за право торгівлі та інших видів промислів» закріпило право на свободу торгово-промислової діяльності¹⁶. Підприємцем відтепер міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Статут про промисловість 1893 р. надавав право засновувати заводи, фабрики та мануфактури в містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям¹⁷. Положення «Про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р. перервало зв'язок між отриманням промислових свідоцтв для відповідних занять з отриманням гільдійських купецьких документів, зафіксувало прогресивні підходи в оподаткуванні всіх підприємців¹⁸.

Усе ж аналіз напрямків економічної політики царського уряду в пореформений час свідчить, що сприяючи розвитку промисловості й торгівлі, як і в до-реформений час, у першу чергу вона враховувала інтереси дворян-поміщиків. Її стрижнем залишалася тенденція до задоволення матеріальних домагань дворянства уже не стільки як соціальної верстви, а як класу капіталістичного суспільства, закріплення його привілейованого політичного становища в нових соціально-економічних умовах, до яких дворяни не тільки намагалися пристосуватися самі, а й під їх впливом поступово видозмінювали ті чи інші сторони свого господарства. Царський уряд політикою «насадження» промисловості до певної міри задовольняв запити економічного розвитку країни, що обумовлювалося загальними об'єктивними тенденціями розвитку капіталізму як у сільському господарстві, так і в промисловості, збереженням ефективних засобів втручання в економіку у першу чергу в інтересах дворян-поміщиків¹⁹. Тому зі скасуванням кріпацтва, в умовах швидкого розвитку капіталізму, цей привілейований та потенційно матеріально спроможний суспільний стан, використовуючи своє панівне становище, усе більше поєднував традиційні заняття – ведення сільського господарства та державну службу – з підприємницькою діяльністю, у тому числі й промисловою.

Підтримуючи в цілому розвиток промисловості в пореформений час, самодержавний уряд намагався обмежити підприємницьку ініціативу фабрично-заводським законодавством, особливо це стосувалося акціонерної справи²⁰. Станова ознака проглядалася в тих галузях промисловості, які були найбільш типовими для дворянства й тісно пов'язаними з поміщицьким землеволодінням – насамперед у гуральництві, цукроварінні, гірничозаводській справі. Зокрема, від промислових зборів звільнялися дворянські підприємства в маєтках за місцем прописки власника, якщо в кожному з них працювало не більше 18 робітників. Не оподатковувалися млини, олійниці, цегельні, лісопильні й інші подібні заклади, розташовані за межами міст²¹. Усе це суттєво підтримувало дворянське промислове підприємництво, що вже напередодні скасування кріпацтва почало поступатися купецькому.

З іншого боку, унаслідок реформ 60-х рр. XIX ст. дворянство зазнало відчутних матеріальних втрат та позбулося низки важливих привілеїв. Найбільш значним із них була втрата дармової кріпацької праці, завдяки якій у

дореформений час трималася переважна більшість дворянських підприємств. Втрата поміщиками гарантованої робочої сили у вигляді кріпаків спонукала їх до організації власних промислових закладів на капіталістичних засадах, змушувала докладати значно більше зусиль і коштів для їх ефективної роботи²². Після скасування кріпацтва дворяни-поміщики зіткнулися з такими труднощами економічного характеру, як брак обігових коштів, припинення видачі позик із опікунських рад під заставу маєтків, відсутність законів, які б регулювали й забезпечували умови найму робочої сили. Нерідко селяни, позбувшись кріпацької залежності, не бажали працювати за наймом, навіть на прийнятних умовах. До того ж розвиток залізничного будівництва відтягував найбільш кваліфікованих робітників від поміщицьких господарств, складовою частиною яких були промислові підприємства²³.

Після 1861 р., з ліквідацією обмежень, що існували до цього при купівлі-продажу землі для податних станів, дворяни втратили монополію й на землю. Утім, навіть на початку ХХ ст. серед поміщиків найвищу питому вагу, як і раніше, становили дворяни. Так, на Правобережжі їхня земельна власність обіймала 90,3% усього поміщицького землеволодіння, на Лівобережжі – 79,4%, на Півдні України – 60,1%²⁴. На Правобережжі маєтки польських та спольщених українських магнатів у ХІХ ст. перетворилися на потужні сільськогосподарські підприємства. Завдяки своєму економічному потенціалу значна їх частина після деякого застою в середині століття розвивалася на капіталістичних засадах, виявивши тим самим життєздатність. На Лівобережжі козацько-старшинське землеволодіння також набувало капіталістичних ознак, хоча саме тут капіталізація сільськогосподарського виробництва відбувалася найнижчими темпами. Найактивніше втрачали землю дворяни Півдня України, що зумовлювалося запізним розвитком тут поміщицького землеволодіння, дефіцитом робочої сили, нестачею вільних капіталів²⁵. Водночас залишилося право власників землі на її надра, що було пережитком феодальної епохи. Маючи всестановий характер, воно захищало в першу чергу інтереси дворян-землевласників, слугуючи додатковим джерелом їх збагачення. Неодноразові спроби уряду переглянути це положення не увінчалися успіхом – воно залишалося чинним аж до 1917 р.²⁶

Володіння землею, її надрами й у пореформений час було найголовнішим чинником розвитку дворянського промислового підприємництва. За даними Дворянського банку, в Україні наприкінці ХІХ ст. воно найбільшого поширення набуло саме у правобережних губерніях (Київщина – 57,6%, Поділля – 59,9%, Волинь – 67,4% заставлених маєтків мали промислові заклади), найменшого – в лівобережних (від 19,3 до 27,3% маєтків). Напередодні Першої світової війни польським поміщикам належало майже 50% усіх підприємств Правобережжя²⁷.

Слід зазначити, що історія дворянського фабрично-заводського підприємництва ілюструє основні тенденції розвитку капіталізму у вітчизняній промисловості в ХІХ ст. Такі підприємства найбільш виразно несли на собі відбиток тривалого панування кріпацтва, в умовах існування якого зароджувалася промисловість. Після реформи 1861 р., зі збереженням поміщицького землеволодіння, урядової фінансової підтримки дворян-промисловців, у виробничих відносинах на селі продовжували існувати феодальні пережитки. Це позначалося як на організації промислового виробництва, так і на соціальному портреті його власників²⁸.

Із падінням кріпацтва економічні інтереси багатьох дворян-поміщиків, при збереженні зв'язку із сільським господарством, усе більше спрямовувалися в неаграрну сферу. Особливо еволюціонували у цьому напрямку великі латифундисти, які мали найбільші статки й зв'язки серед правлячих кіл. Перебудовуючи свої маєтки на капіталістичний лад, вони ставали водночас власниками проми-

слових і торговельних підприємств, цінних паперів, прибуткової міської нерухомості, членами акціонерних компаній та ін.

Протягом останньої третини ХІХ ст. до підприємництва звертається так зване «служиле» дворянство – вище й середнє чиновництво, відставні офіцери, що одержали дворянське звання за військову службу, безпомісні дворяни, для яких державна служба була найважливішим засобом існування. Положення 1863 р. надавало «всім без винятку особам, що були на службі державній або по виборах, а також їхнім дружинам і дітям» право безперешкодного одержання купецьких і промислових посвідчень²⁹. Утім, не володіючи значними капіталами, ця соціальна група мала досить обмежені можливості засновувати власні підприємства. Така справа була до снаги лише заможним високопосадовцям, але й серед них частка промисловців була невеликою.

Закладена в самій природі дворянського стану соціальна паразитарність була важливим чинником того, що нажиті капітали в багатьох випадках не примножувалися. Протягом усього ХІХ ст. проглядалася тенденція, коли багато дворянських капіталів, зароблених на підприємстві, розтринькувалися якщо не першими їх власниками, то вже найближчими спадкоємцями. Основою добробуту переважної маси дворянства до 1860-х рр. залишалися феодальна рента і праця кріпаків, що визначало соціальну природу цього стану та підживлювало його стереотипи про дворянську винятковість, про негати́вне ставлення до такого «недворянського» заняття, як підприємництво. Адаже скорочення відставання дворянства від купецтва в цій справі залежало не тільки від рівня навичок, ділових рис, наявності значних капіталів, а й від стереотипів дворянської психології, традицій і пережитків феодальної епохи, які вповільнювали злиття дворянства із тими верствами та прошарками суспільства, з котрими його зближувало економічне становище. За своїм способом життя, менталітетом, інертністю, суспільною традицією переважна більшість представників дворянського стану дивилася на підприємництво, у тому числі й промислове, зверхньо, уважаючи це справою нижчих суспільних верств.

Ідея дворянської винятковості в становій ієрархії суспільства підтримувалася корпоративною організацією дворянства і становою політикою самодержавства³⁰. Полтавський губернський предводитель дворянства П. Устимович із цього приводу писав: «Доки російський дворянин засідає в мундирних зборах свого стану, він вважає себе мало не сучасником Катерини»³¹. Однак процес розвитку в пореформений час капіталізму суттєво впливав на ставлення дворянства до підприємництва. Поступова втрата ним панівного економічного, та, деякою мірою, політичного становища об'єктивно зближувала зі все більш економічно зростаючою буржуазією, що не могло не позначитися на зміні поглядів дворянства на підприємництво, на їх соціальній психології, на ставленні до феодального кодексу «шляхетності».

Водночас усі поміщики виявляли «опозиційність» до урядової політики підтримки промисловості й торгівлі, не задовольняючись тими заходами, які здійснювала влада в їхніх інтересах. Із метою більш ефективної підтримки своїх домагань потік клопотань особливо посилювався у другій половині 1890-х рр., коли ще виразніше проглядався урядовий курс на сприяння промисловості й торгівлі. Дворянські організації, намагаючись підпорядкувати хід соціально-економічного розвитку своїм вузькокласовим інтересам, вимагали цілої низки нових привілеїв, які явно не відповідали реальним фінансовим і економічним можливостям держави³².

Дух підприємництва, що запанував у суспільстві у пореформений час, нерідко спонукав «шляхетних» підприємців до нечесних шляхів наживи, а іноді й відвертого шахрайства. Досить точну характеристику цього періоду подав відомий дослідник буржуазії П. Берлін: «На кінець 60-х рр. і на початку 70-х особ-

ливо яскраво розгортається промислово-банківська вакханалія. Не тільки купці й промисловці, але й знатні дворяни беруть якнайширшу й жадібну участь у нашвидкуруч організованих справах. Жадоба нажити капітали на промислових затіях, на залізничних концесіях, на підрядах і поставках охоплює добросердних учорашніх поміщиків, які здатні були лише прожити гроші»³³. У підсумку чимало високопосадовців, осіб, вхожих до міністерств та інших вищих державних установ, добре опанувавши ситуацію, ставали ділками, які скуповували акції, не гребуючи навіть послугами підставних осіб.

Потужним джерелом нагромадження дворянами-поміщиками капіталів у пореформений час стала викупна операція. Так, за підрахунками радянського історика М.Н.Лещенка, загальна сума викупної позики по Україні становила понад 490 млн руб. Крім того, поміщики мали отримати від селян ще 13 млн руб. так званих додаткових платежів³⁴. Значна частина цих коштів була використана дворянством для перебудови своїх господарств на капіталістичних засадах, для заснування нових і розширення вже існуючих промислових закладів. При бажанні поміщики могли кредитуватися на пільгових умовах у Державному та Дворянському банках.

Досить широкою була участь дворянства в акціонерно-пайовому підприємстві, що стало проявом загального закономірного процесу концентрації виробництва й капіталів. Пристосовуючись до нових умов, чимало «шляхетних» власників промислових підприємств змушені були перетворювати їх на акціонерно-пайові. Така форма участі в підприємстві дозволяла певним прошаркам дворянства, особливо тим, які отримали значні суми від викупної операції, від застави й продажу землі укласти капітали в більш прибуткові, ніж землеробство, галузі. Досить широкою була участь в акціонерно-пайовій справі «служилого» дворянства. Основна маса чиновництва обмежувалася, як правило, купівлею незначного числа акцій і грою на біржі. Водночас представники середньої й вищої бюрократії вже з 1860-х рр. активно брали участь у заснуванні акціонерно-пайових промислових компаній, очолювали їх за сумісництвом як директори, члени рад і правління, обіймали впливові й високооплачувані посади радників, консультантів та ін.

Спершу уряд у умовах сприяння розвитку промисловості, гострої нестачі для неї фахівців не перешкоджав такому сумісництву. Коли ж останнє набуло великих масштабів, до того ж ознаменувалося низкою грандіозних афер у діяльності залізничних товариств, указ від 3 грудня 1884 р. заборонив чиновникам вище п'ятого класу «Табеля про ранги» будь-яке сумісництво. Вияток робився лише для власників підприємств, пов'язаних із переробкою сільськогосподарської продукції власного виробництва³⁵. Усі інші службовці мали право на суміщення діяльності лише з дозволу вищого керівництва. Заборона сумісництва не могла повністю його ліквідувати, а лише стримувала легальні форми.

Чималу роль в акціонерно-пайовій справі відігравала специфіка психології представників дворянського стану, які в масі своїй не схильні були до особистої участі в торгово-промисловій діяльності. Тому вони залюбки брали участь у «справі» своїми капіталами, скуповуючи паї, акції й інші цінні папери, що набувало вигляду рантьєрства. Форми й розміри такої участі були різними. Наприклад, участь у функціонуванні підприємства впливового сановника або особи з придворного оточення у вигляді вкладеного капіталу була, як правило, суто символічною. Але в багатьох випадках їх виникнення, успіх діяльності багато в чому залежав саме від таких осіб, які винагороджувалися значною часткою підприємницького прибутку. У цілому визначити кількість акціонерів і пайовиків промислових підприємств, які належали до дворянського стану, досить складно. Як правило, це можна зробити, посилаючись на дані, отримані з особистих

архівних фондів і списків акціонерів окремих компаній, в яких інколи вказувалися дані про станову належність власників паїв і акцій.

Досить вагоме місце у промисловому виробництві України протягом усього ХІХ ст. мав одноосібний капітал, попри те, що, починаючи з 1860-х рр., він із кожним наступним десятиліттям активно поступався акціонерному. Списки фабрик і заводів, що видавалися центральними відомствами, які опікувалися промисловістю, на основі зведень місцевих цивільних губернаторів, статистичних комітетів, фабричних інспекторів і самих підприємців дають змогу розглянути промислову діяльність дворянського стану в статистичному плані протягом усього ХІХ ст., визначити станову належність переважної частини одноосібних власників закладів, час виникнення підприємств, розміри їхнього виробництва та характер продукції, що вироблялася. Зокрема, одним із таких джерел, хоча й неповним, яке подає приблизну картину станового складу промисловців на українських землях на початок 30-х рр. ХІХ ст., є «Список фабрикантам і заводчикам Российской империи 1832 г.» (був складений у департаменті мануфактур і внутрішньої торгівлі на основі відомостей, отриманих від цивільних губернаторів)³⁶.

Слід зазначити, що до середини 1880-х рр. в Росії у промисловій статистиці не існувало усталених визначень і правил. У звітах, довідниках, списках нерідко фіксувалися не тільки промислові заклади, а й ремісничі, що вносило плутанину в статистичні дані. Тому виходило, що в одних губерніях або галузях зараховували до фабрик і заводів сотні найдрібніших закладів, а в інших навпаки – лише великі підприємства (в першій половині ХІХ ст. промисловий розвиток України відбувався одночасно у формі мануфактури та фабрики, і хоча в цей час переважуючою формою була мануфактура, її з кожним наступним десятиліттям все більше витісняла фабрика). Ця тенденція проглядалася, зокрема, і у вищезазначеному списку, згідно з яким у Волинській губернії існувало 148 закладів із виготовлення різних металевих виробів і знарядь, які у переважній більшості насправді були дрібними майстернями, а в кількох інших губерніях такі підприємства зовсім не були зафіксовані.

Усього в цьому списку значиться 737 підприємців українських губерній, з яких поміщики-промисловці становили 335 осіб (45,4% від загальної кількості). Тим самим, будучи забезпечені коштами й робочою силою, вони в першій третині ХІХ ст. утримували перше місце серед представників усіх соціальних станів, які брали участь у промисловій діяльності (на другому місці, згідно зі списком, були купці – 207 осіб (28,1%)). Навіть у такій губернії, як Харківська, де значну вагу на той час уже мало купецтво, за тими ж відомостями 1832 р. із 126 зафіксованих господарів виробничих підприємств 82 промисловця (65,1%) виявилися дворянами, чиновниками й офіцерами, купцями ж було тільки 28 осіб (22,2%)³⁷.

Найбільш повні дані та найширші хронологічні межі, – до 1902 р. включно, – серед таких джерел має «Список фабрик и заводов Европейской России» (під ред. В.Є.Варзара)³⁸ (у довіднику відсутні підприємства гірничозаводської промисловості, які підпорядковувалися гірничому наглядові). Його укладачі, наводячи дані про власників підприємств, у першу чергу враховували їхні титули, чини, звання, і лише за їх відсутності вказували станову належність. У зв'язку з цим при підрахунках враховувалися всі «чиновні» підприємці, адже такими, як правило, були представники дворянського стану.

Відповідно до «Списку...», на 1902 р. одноосібним промисловим підприємством в Україні займалося 593 спадкових і особистих дворян, чиновників різних рангів, офіцерів, землевласників (становили 24,4% від загальної кількості промисловців дворянського походження в межах країни), які володіли в 9-ти українських губерніях 698 підприємствами, віднесеними укладачами до фаб-

рично-заводського типу, тобто з числом робітників не менше 15, або які були оснащені механічним двигуном, чи мали річне виробництво не менше 2 тис. руб. За соціальним походженням ця кількість власників виявилася на другому місці після більш енергійних і підприємливих купців – 857 (35,4%), які з середини XIX ст., попри пріоритети і можливості дворянства, вийшли на лідируючі позиції у промисловому підприємстві і продовжували утримувати їх надалі.

Найбільша активність дворян-промисловців, як і в цілому всіх підприємців, згідно зі «Списком...», припала на 80–90-ті рр. XIX ст., коли у країні існувала аграрна криза, завершувався промисловий переворот, розвивалися нові галузі промисловості. Саме в цей період, за нашими підрахунками, представники дворянського стану заснували найбільшу кількість промислових закладів – 357 (51,1% від загальної кількості, що належала дворянам), в 60–70-х рр. – 140 підприємств (20,1%), решта – 201 промисловий заклад (28,8%) – розпочали свою роботу в дореформений час.

Згідно із зазначеними даними, на першому місці за чисельністю були дворянські підприємства, які переробляли сільськогосподарську продукцію. Так, із 593 поміщиків-промисловців у переробній галузі було зайнято 477 (80,4%), які володіли 563 промисловими закладами. Із них на акцизні виробництва, в основному ґуральництво і цукроваріння (сюди також відносилися пивоваріння, медоваріння, переробка тютюну та ін.), припадало 425 (60,9% від загальної кількості зафіксованих дворянських підприємств); на безакцизні – млини, крупорушки, маслобойки, хлібопекарні, кондитерські фабрики та інші – 137 (відповідно 19,6%). Хоча насправді кількість таких підприємств була набагато більшою, адже практично в кожному поміщицькому маєтку працювали невеликі млини, ґуральні, крупорушки, розраховані переважно на задоволення власних потреб поміщицького господарства. Наприклад, на Полтавщині в Карлівському маєтку герцогів Мекленбург-Стрелицьких (на початку XX ст. в ньому налічувалося близько 57 тис. десятин землі), містилися два цукрозаводи, ґуральня, два крохмальні заводи, паровий млин, млин для житнього помелу, олійниця, тут виготовлялася цегла, черепиця, свічки, які разом давали прибутку для їхніх власників у середньому щорічно понад 410 тис. руб. (землеробство – близько 700 тис. руб.)³⁹. Така ж картина спостерігалася і в Гутянському маєтку нащадків Л.Є.Кеніґа (Харківська губернія)⁴⁰.

В інших галузях, згідно із зазначеним «Списком...», за нашими підрахунками, кількість промислових закладів, якими володіли дворяни, була такою: з обробки мінеральних речовин (цегельні, цементні, скляні, порцелянові, гончарні та ін.) – 55, з механічної обробки дерева (лісопильні заводи, столярні, паркетні, меблеві) – 21, паперове і поліграфічне виробництво – 22, виробництво машин та обробка металів (в основному ремонтні майстерні і заводи з виробництва сільськогосподарських знарядь) – 25, обробка шерсті, шовку та інших матеріалів – 7, хімічне виробництво – 5.

Таким чином, наведені дані вказують на тісний зв'язок основної маси «шляхетних» промисловців навіть на межі XIX–XX ст. із сільським господарством, із володінням землею. Майже 90% усіх врахованих промислових закладів були розташовані в сільській місцевості й переробляли відповідну продукцію. Особливо це стосувалося губерній Правобережної й Лівобережної України, де капіталістична система землеробства в поміщицьких господарствах із кожним десятиліттям розширювалася. Більше 3/4 дворянських підприємств були дрібними й середніми за кількістю робітників (менше 100) та річним виробництвом (до 15–20 тис. руб.). Деяка їх частина фактично не відповідала найважливішим ознакам фабрично-заводського підприємства і була внесена укладачами лише за тієї умови, що їхнє річне виробництво складало близько 2 тис. руб.

Найважливішими галузями для дворянства на межі XIX–XX ст., які давали найбільші прибутки, продовжувало залишатися, як і в дореформений час, ґуральництво й цукроваріння, чому сприяли не тільки економічне й соціальне становище дворянства, а й урядова підтримка. Зокрема, до початку 1860-х рр. ґуральництво було привілеєм поміщиків, які досить суттєво потіснили з цієї галузі козаків, котрі також мали право виробляти горілку. Царський уряд провадив політику протекціонізму стосовно дворянських ґуралень, що передбачало привілеї у виробництві і збуті горілки. Так, закон від 9 серпня 1765 р., який надавав російським поміщикам монополію на винокуріння, констатував: «Вино курити дозволяється всім дворянам і їхнім родинам, а іншим нікому»⁴¹. Згодом, указом від 3 травня 1783 р. Катерина II підтвердила право поміщиків Лівобережної України виробляти і продавати горілку у власних селах і хуторах (козакам дозволялося продавати тільки у своїх будинках). Це право було знову підтвержене указом від 14 серпня 1791 р. і невдовзі поширене на поміщиків Правобережної України⁴².

У першій половині XIX ст. всі українські губернії мали статус так званих «привілейованих» у виробництві горілки, тобто їм були надані відповідні пільги від держави. Як зазначав один із тогочасних дослідників, «успіхи ґуральництва залежать перш за все від легкості збуту і від системи податків, які визначають ціну цього продукту і можуть більш або менш утруднити або обмежити виробництво»⁴³. Звільнені від податків на користь держави, ґуральні влаштувалися в більшості поміщицьких господарств (їхня кількість і розмір виробництва, як правило, залежали від розміру маєтку). Тому не дивно, що українські губернії були на лідируючих позиціях у країні за кількістю таких закладів. Зокрема, 1801 р. в Україні (крім Херсонської губернії, де з ряду економічних причин ґуральництво почало розвиватися значно пізніше, ніж в інших регіонах) налічувалося 7839 ґуралень, які виробили 5060 тис. відер горілки. Найбільше в середньому припадало на одну ґуральню відер горілки в лівобережних губерніях, тобто вони переважали як за кількістю відповідних закладів, так і за розмірами виробництва⁴⁴.

В умовах концентрації й модернізації виробництва кількість ґуралень поступово зменшувалася, а вироблена ними продукція збільшувалася. Так, у 1840-х рр. їх число зменшилося до 3595, а вироблена ними продукція становила понад 16 млн відер. 1860 р. в Україні налічувалося вже 2497 ґуралень, з яких у Полтавській губернії було 476, Київській – 388, Волинській – 328, Чернігівській – 308, Харківській – 281, Катеринославській – 252, Подільській – 251 і Херсонській – 213⁴⁵.

Особливо при низьких цінах на хліб горілка давала набагато більший прибуток, ніж зернові, тим самим ґарантуючи поміщикам надійні доходи. Крім того, барда (відходи горілчаного виробництва) йшла на відгодівлю великої рогатої худоби. Це сприяло швидкому розвитку ґуральництва протягом всього досліджуваного періоду. Зокрема, 1837 р. подільський губернатор у «Рапорті про статистичний стан губернії» констатував, що головними галузями економіки у підпорядкованому йому краї були хліборобство та ґуральництво⁴⁶.

На початку XIX ст. сучасник тієї епохи так описував значення ґуральництва для поміщицького господарства й, у цілому, для населення Харківщини: «У поміщиків ґуральництво набагато ширше, ніж у козаків. Кожен займається ним у своїх маєтках залежно від наявності лісу. Горілку продають не тільки у своїй губернії, а й у великоросійських та новоросійських, у донських станицях і Приазов'ї. Ця стаття виробництва є найважливішою в поміщицькій економії, і більше за інші дає бариші і прибутки. Недостатня хлібна торгівля робить поселянам ту користь, що вони продають хліб за більш вищими цінами власникам ґуралень. Землероби отримують у зв'язку з цим надійну можливість вигідно продати свій хліб за місцем проживання»⁴⁷.

Продукція ґуральництва збувалася поміщиками у власних шинках, які влаштувалися в кожному населеному пункті, відкупникам для продажу в інші губернії. Так, із 77 838 шинків і горілчаних лавок, що були зафіксовані 1859 р. в Російській імперії, на українські губернії припадало 37 516, тобто майже половина⁴⁸.

Таким чином, протягом першої половини XIX ст. виробництво горілки на продаж у поміщицьких маєтках продовжувало невпинно зростати і становило одну з найважливіших статей у валовому доході їхніх власників. Найбільшого поширення ґуральництво набуло в поміщицьких господарствах Полтавської, Чернігівської, Харківської, Київської й Подільської губерній. Так, у першій із них винокурна промисловість в 1861 р. за вартістю продукції займала перше місце і становила 3 млн 531 тис. руб. (77,4% загальної вартості продукції всіх промислових підприємств цієї губернії). Лише на ґуральнях 20 місцевих поміщиків було вироблено понад 20 тис. відер горілки (лідерами були підприємства Неплюєва в Золотоніському повіті)⁴⁹. Саме в цих губерніях (у Київській із середини 40-х рр. XIX ст. провідною галуззю стає цукрова) протягом всього дореформеного періоду ґуральництво за вартістю продукції займало перше місце серед усіх інших галузей промисловості, не дивлячись на запровадження в 1851 р. акцизно-відкупної системи в цій галузі.

У пореформений час, щоб утримати свої позиції в ґуральництві, дворяни-підприємці змушені були більш активно пристосовуватися до нових умов господарювання й ринкової кон'юнктури. Зокрема, згідно з положенням «Про питний збір» від 4 липня 1861 р., на території Російської імперії з 1 січня 1863 р. скасовувалися горілчані відкупи й запроваджувалася акцизна система. Тобто, монополія дворянства на ґуральництво ліквідовувалася, і з того часу кожна особа, придбавши відповідне свідоцтво, могла заснувати таке підприємство⁵⁰. Зі скасуванням відкупів і запровадженням акцизу обкладення заводів було засноване на «нормальному» виході спирту. Перекур проти норми становив так звані безакцизні відрахування на користь заводчика, які були, як правило, вище на заводах, розташованих у містах. Їх власники – переважно купці – одержували право на безакцизний збут усього надлишку спирту понад визначену законом норми перекуру.

Проникнення в цю, фактично, суто дворянську галузь промисловості капіталів представників інших суспільних верств, особливо купців, створювало велику конкуренцію, яка була не на користь дворян-поміщиків. За словами С.Ю.Вітте, уряд розраховував, що дворянство, маючи досвід і матеріальні цінності, найкраще скористається можливістю реорганізувати і модернізувати виробництво спирту⁵¹. Утім, значна кількість невеликих ґуралень у поміщицьких маєтках із примітивним технічним обладнанням і технологією виробництва, не витримуючи конкуренції з великими заводами, стрімко скорочувалася. Тільки на Київщині з 350 винокурень, зафіксованих на 1861 р., в 1870 р. залишилось 239, у 1883 р. – 108⁵². Така ж тенденція спостерігалася і в наступні роки. Однак показово, що, завдяки інтенсивній концентрації виробництва, обсяги виготовлення спирту при цьому зросли.

Ураховуючи скарги поміщиків, уряд в їхніх інтересах 4 червня 1890 р. ухвалив новий закон, який заохочував сільськогосподарське ґуральництво. Зокрема, з 1 липня 1891 р. скасовувалися безакцизні відрахування для великих заводів, водночас зберігався такий привілей для дрібних підприємств, розташованих у сільській місцевості, тобто поміщицьких (безакцизне відрахування на користь власників «сільськогосподарських» заводів встановлювалося в розмірі, обернено пропорційному обсягові виробництва), заборонялося відкривати спиртзаводи в містах, а також створювати в цій галузі акціонерні товариства⁵³. Перетворення забезпечили поміщицькому ґуральництву збереження його провідного становища стосовно промислового.

Запровадження наприкінці 1890-х – на початку 1900-х рр. державної горілчаної монополії призвело до посилення регулюючої ролі держави в галузі ґуральництва, сприяло підтримці поміщицького ґуральництва. Зокрема, коли в 1894 р. виникла криза перевиробництва спирту, із метою недопущення її поглиблення в Москві було скликано всеросійський з'їзд ґуральників, в якому взяли участь близько 500 власників таких підприємств. За наслідком його роботи наступного року держава взяла на себе право монополії на закупівлю й збут горілчаних напоїв⁵⁴.

Розповсюджуючись поступово, вона до 1904 р. охопила майже всю країну. В українських губерніях, де не було відкупів (крім міст), поміщики користувалися «правом пропінації», тобто правом на монопольне виробництво і продаж горілки через свої або здані в оренду, насамперед євреям, шинки. Запровадження монополії було надзвичайно вигідним для поміщиків цих губерній, оскільки держава щедро відшкодовувала їм втрату права пропінації. Отримання від казни великої винагороди за втрату такого права по суті було різновидом викупу, який здійснювала держава перш за все за рахунок головного платника податків – селян. Унаслідок таких заходів протягом 1897–1911 рр. власники ґуралень Правобережжя отримали 41,5 млн руб. Так, графиня Тишкевич, власниця м. Бердичева, отримала разом із компаньйонами у зв'язку з цим 330 тис. руб., князь Любомирський, власник м. Рівного – 249 тис. руб., графи Бобринські по м. Смілі – 146 тис. руб.⁵⁵

Головним джерелом забезпечення прибутків ґуралень були відверто пільгові ціни на спирт. Вони встановлювалися без урахування його собівартості, відповідно до запитів поміщиків, які на початку ХХ ст. домоглися подальшого збереження і збільшення відповідних привілеїв, що, за свідченням дослідника винної монополії початку ХХ ст. М.І.Фрідмана, «були наслідком тиску окремих впливових осіб», тобто великих поміщиків⁵⁶. Усе це забезпечувало поступальний розвиток ґуральництва в поміщицьких господарствах.

Найбільшого успіху у промисловій діяльності поміщики України досягли в галузі цукроваріння. На відміну від ґуральництва, яке було представлене невеликими підприємствами, цукрова промисловість на українських землях (Правобережна Україна стала головним районом із виробництва цього продукту в усій Російській імперії) наприкінці ХІХ ст. концентрувалася в руках невеликої групи цукрових магнатів, які відігравали чималу роль у промислово-фінансових колах і мали значний вплив на урядові органи, що всіляко опікувалися цією галузю, сприяли монополізації цукрової промисловості⁵⁷.

Маючи у своєму розпорядженні родючу землю для вирощування цукрових буряків, кріпацьку робочу силу, запаси палива, поміщики України почали активно залучатися до виробництва цукру з метою підвищення доходності своїх маєтків з кінця 20-х рр. ХІХ ст., коли відчувався негативний вплив коливань цін на хліб. Поряд із цим розвитку галузі сприяла й урядова митно-тарифна політика. Так, у 1819 р. було зовсім заборонено ввіз цукру-рафінаду, а тростинний цукор-пісок оподатковувався митом у розмірі 75 коп. з пуду. У наступні роки, починаючи з 1822 р., мито на цукор постійно зростало й досягло в 1840 р. 3 руб. 80 коп. При цьому цукор-рафінад дозволялося ввозити лише через Одеський порт⁵⁸.

Попри таку урядову політику, до другої половини 1830-х рр. українські губернії щодо кількості цукрозаводів відставали від центральних районів Росії. У своїх маєтках поміщики спершу влаштовували невеликі примітивні цукроварні, які переробляли сировину власного господарства. Великий інтерес до цукровиробництва не тільки у вітчизняних поміщиків, а й у суспільстві, прокинувся в 1840-х рр., коли граф О.О.Бобринський та торговий дім купців Яхненків і Симиренків (власники модернізованих цукрозаводів) за короткий час одержали ве-

личезні прибутки. За словами сучасника, «цукроманія опанувала тоді всі класи суспільства. Найяскравіше згаданий переворот позначився на київських контрактах. По салонах, у театрах, на балах під час контрактів ні про що інше не говорили, окрім як про цукрозаводи та буряки. Були такі, котрі нічого перед собою не бачили, крім буряків; на інші питання, що не стосувалися безпосередньо цукрозаводів, не звертали ані найменшої уваги. З юнацьким запалом кидалися тоді на новий у краї промисел»⁵⁹.

1840-і рр. стали поворотними в розвитку цукрової промисловості на українських землях, особливо це стосувалося правобережних і, деякою мірою, Харківської губернії, де з того часу потенціал багатьох поміщицьких господарств був спрямований на розвиток цієї галузі, яка набувала все більш виразного комерційного характеру, на її організаційно-технічну перебудову. Удосконалені в технічному плані, коли замість кінської тяги й отримання соку вогняним способом запроваджувалися парові машини й закриті апарати випарювання бурячного соку, заводи почали різко збільшувати розмір виробництва. Цукрозаводчик тепер змушений був використовувати, поряд із кріпаками, найману робочу силу, запрошувати кваліфікованих фахівців. Збільшення розмірів виробництва змушувало його розширювати посіви буряку в маєтку, закуповувати додатково сировину та матеріали на ринку. Таким чином, цукровиробництво із допоміжної ланки господарства маєтку, якими були в багатьох випадках підприємства з переробки решти продукції сільського господарства, перетворюється на самостійне, і в багатьох випадках головне виробництво, якому підпорядковується все поміщицьке господарство.

Володіючи великими латифундіями й тисячами кріпаків, поміщики-магнати засновували по кілька великих або середніх цукрозаводів. Наприклад, услід за О.О.Бобринським поляки графи Браницькі протягом 1847–1859 рр. збудували 9 цукрозаводів, з яких 8 були розташовані в їхніх маєтках. Один із ініціаторів цукрової промисловості на Чернігівщині – Кушельов-Безбородько – в 1851 р. володів 7 цукроварнями. Багато поміщиків Київщини через брак коштів улаштували такі підприємства на гроші, одержані в кредитних установах під заставу маєтків або у приватних осіб за високі відсотки⁶⁰.

Лише з 1842 по 1847 рр. кількість діючих цукрозаводів в Україні зросла з 67 до 144. Найбільше їх було засновано в Київській губернії – 40 (з 16 до 56), як середні й великі підприємства, переважна більшість з яких належала саме поміщикам (у цілому на Правобережній Україні майже 92% цукроварень перебували у власності представників цієї верстви). Якщо ж за вищезазначені п'ять років за неповними даними вартість продукції цукрозаводів України зросла майже в 15 разів (з 328,8 тис. до 4843,7 тис. руб. сріблом), то в Київській губернії – аж у 40 разів (з 87,4 тис. до 3 млн 584,8 тис. руб.)⁶¹. Таким чином, на середину XIX ст. найбільшої концентрації цукрова промисловість досягла на Київщині, яка стала основним центром цукровиробництва у країні. Уже на той час більшість цукрозаводів України, продукція яких спрямовувалася на ринок, застосовувала парову енергію. Зокрема, за підрахунками К.Воблого, на них у 1850-х рр. припадало 84% парових машин в усій галузі⁶².

Збільшення кількості цукрозаводів, заснованих на паровій тязі, пояснювалося наявністю у зазначених вище губерніях економічно міцних великих маєтків, власники яких володіли коштами, необхідними для заснування таких підприємств або мали можливість отримати їх у кредит. Запровадження на Правобережній Україні в другій половині 40-х рр. XIX ст. «інвентарних правил» деякою мірою обмежило використання поміщиками робочої сили своїх кріпаків і сприяло більшому залученню найманої робочої сили⁶³.

У наступне десятиліття відбувався подальший розвиток цукроваріння в Україні як щодо зростання кількості заводів, так і розмірів виробництва, яке стає

предметом найзаповітніших прагнень великих поміщиків, у першу чергу Правобережної України, котрі уміло пристосувалися до ринкових відносин. Зокрема, на початку 1850-х рр. в Київській губернії з 72 існуючих цукрозаводів по 4 належало графам Бобринським, Понятовським і князям Лопухіним, по 3 – графам Потоцьким, Браницьким та поміщикам Янковським⁶⁴. Протягом другої половини цього десятиліття загальна кількість заводів, які використовували вогньовий спосіб виробництва й дармову працю кріпаків, починає невпинно зменшуватися, на противагу підприємствам із паровою технікою, у губерніях активного цукровиробництва. Зокрема, в 1856/57 рр. у Київській губернії було вже 48 парових цукроварень проти 24 вогневих, у Подільській – 15 проти 13, у Харківській – 12 проти 17. А всього на той час в Україні налічувалося 87 парових і 145 вогневих цукрозаводів⁶⁵. Таким чином, у 40-х–50-х рр. ХІХ ст. цукрова промисловість характеризувалася не тільки швидким збільшенням кількості заводів, а й активним впровадженням передової парової техніки й концентрацією виробництва, що поступово набувало капіталістичного характеру. Ці особливості поміщицької цукрової промисловості відрізняли її від інших галузей дореформеної промисловості, де на переважній більшості підприємств представників дворянського стану застосовувалася кріпацька праця й мануфактурна техніка.

Напередодні скасування кріпацтва, як і протягом усього попереднього періоду, цукрозаводами продовжували монопольно володіти поміщики. Так, у Полтавській губернії з 25 заводів один, а в Чернігівській з 74 лише два орендувалися купцями. Навіть у Київській губернії, де відчувався помітний вплив купецького капіталу, у 1859 р. з 77 цукрових заводів 70 належало поміщикам (у власності купців було 6 і один орендувався)⁶⁶.

Свій поміщицький характер ця галузь зберігала аж до кінця 1860-х рр., коли роль купецького капіталу в ній стала вагомюю. Попри різке скорочення виробництва цукру на поміщицьких підприємствах України та перехід багатьох цукроварень до рук купців, представникам дворянського стану все ж удалося утримати лідерство в зазначеній галузі. Цьому сприяли насамперед їхні статки (всі вони були великими землевласниками) та підтримка уряду, що був посередником у регулюванні виробництва й збуту цукру та цін на нього. Формально ж жодних станових переваг або обмежень у цукровій галузі з того часу не існувало. У пореформені роки в основному продовжували діяти цукрозаводи, засновані на базі латифундій. Капітали для перебудови своїх підприємств магнати одержували найчастіше у вигляді кредиту, нерідко під заставу маєтку. Так, Товариство взаємного поземельного кредиту, надавши кошти графу Й.Потоцькому, узяло під заставу 24 526 дес. його землі⁶⁷.

Усе більше підприємців-поміщиків слідом за купцями-цукрозаводчиками змушені були змінювати систему господарювання, шукати шляхи раціонального розподілу робіт, упроваджувати різні машини й знаряддя. Наприклад, на Правобережжі завдяки таким заходам лише протягом 1873–1879 рр. загальний обсяг цукрового виробництва зріс на 44,5% (з 5,6 до 8,06 млн пудів)⁶⁸. Справжнє піднесення почалося на початку 1880-х рр., коли швидкими темпами відбувалася концентрація виробництва цукру, множилися підприємства у формі акціонерних підприємств із великими інвестиціями капіталів, упроваджувалися нові технології. Високий рівень прибутковості цукрових заводів та приплив капіталів у цю галузь зумовлювалися дешевизною робочої сили, близькістю сировинної бази, монопольним пануванням магнатів-цукрозаводчиків на внутрішньому ринку завдяки запровадженню заборонних тарифів, різних форм кредитування через Державний банк, наданню розстрочки при сплаті акцизу, побудові залізниць, які здешевлювали доставку цукру. До того ж із кінця 1870-х рр. і до 1882 р. Західна Європа була вигідним ринком збуту продукції українських цукрозаводчиків⁶⁹. У підсумку, більша частина цукрозаводів, перетворених на капі-

талістичні підприємства, де зростання продуктивності праці досягалося за рахунок удосконалення техніки й технології виробництва, широкого використання наймані робочої сили зосереджувалася в руках дворян-латифундистів та купців-євреїв, які поступово зрощувалися з монополістичною буржуазією й банками. Зокрема, у середині 1880-х рр. графам Браницьким і Потоцьким належало по 7 заводів, графам Бобринським – 6, новим дворянам українцям Терещенкам – 9, які перетворилися на підприємців капіталістичного типу⁷⁰.

Коли ж у 1884 р. цукрову галузь охопила криза, викликана перевиробництвом, провідні цукрозаводчики, аби не втратити своїх прибутків, об'єдналися у квітні 1887 р. в цукровий синдикат, правління якого розташовувалося в Києві. Майже 70% заводів одразу було монополізовано, що дало можливість підприємцям встановити норми випуску цукру, утримувати високі ціни на нього, контролювати ринки збуту цього продукту, ліквідувати дрібні цукроварні. Зокрема, в 1892–1893 рр. синдикат охоплював 92% всіх цукрозаводів у країні (201 підприємство), які разом виробляли 90% цукру⁷¹. Однак держава не могла довго дивитися на перехід у приватні руки регулювання важливого джерела державних податків. За законом 1895 р. уряд узяв у свої руки нормування цукру на внутрішньому ринку, а в казну потекли прибутки від непрямого податку (акцизу) на продаж цукру. У травні 1897 р. було засноване Всеросійське товариство цукрозаводчиків, яке не тільки впливало на ціноутворення в середині країни, дбало про розширення зовнішніх ринків збуту, а й усебічно вивчало цукрове виробництво. Уже протягом першого року діяльності його членами стали власники 185 із 218 заводів⁷².

Граф А.О.Бобринський (з кінця XIX ст. беззмінний голова Всеросійського товариства цукрозаводчиків, член комітету рафінерів, керівник «Ради об'єднаного дворянства») своєю активною діяльністю змушував уряд рахуватися з його голосом, допомагав заводчикам добиватися найвигідніших умов нормування виробництва і збуту цукру⁷³. Установлення загальної кількості виробництва цукру, норми його випуску на внутрішній ринок, а також ціни, обсягу обов'язкового недоторканного запасу та іншого сприяли збільшенню потужності підприємств, заводських плантацій, зростанню прибутків казни і заводчиків від продажу цукру населенню.

Наприкінці XIX – на початку XX ст., в умовах аграрної кризи, цукрова галузь знову була на піднесенні, від якого найбільші прибутки отримали великі цукропромисловці. Зокрема, в 1899/1900 рр. тільки на підприємствах Терещенків було вироблено близько 4,5 млн пудів цукру (на всіх заводах країни його виробництво становило 45,5 млн пудів)⁷⁴. Поміщики-цукрозаводчики схвально сприйняли урядову політику стимулювання експорту цукру за кордон. Наприклад, польські магнати Браницькі, Потоцькі, Собанські, Манковські, Ярошинські та інші реалізовували свою продукцію на англійських, італійських, турецьких ринках, а також у Хіві, Бухарі, Персії, Афганістані, Китаї⁷⁵.

Поряд із державною існувала приватна монополія, напівлегальний синдикат рафінерів, який утворився в 1902 р. (він установлював норми виробництва й ціну цукру на ринку)⁷⁶. Наприкінці XIX ст. розпочався процес активного зрощування великих землевласників-цукрозаводчиків із фінансовою буржуазією. Спершу зв'язок цукрозаводів із приватними комерційними банками обмежувався сферою кредиту, якого у все більшій кількості потребували цукрозаводчики для поповнення обігових коштів. Наступною стадією проникнення банківського капіталу в цукрову галузь стала безпосередня участь банків у діяльності таких підприємств або їх купівля⁷⁷.

Цукор був своєрідним символом економічної потужності великих землевласників Правобережної України. Сучасний французький дослідник Д.Бовуа з розпачем констатує: «Хто б міг уявити в 1914 р., що гігантський промисловий по-

тенціал Браницьких у Кожанці, Вільшаній, Саливонках, Шамраївці, Озерній, Синяві (Київщина), Соснівці (Поділля), Міхала Собанського в Кирнасівці, Ободівці (Поділля), Япорівцях (Київщина), Потоцьких у Клембівці, Корці, Кременчуках, Шепетівці (Волинь), Сатанові, Сутківцях (Поділля), Бужанці, Вільховці (Київщина) і т.д., і т.п. – усе це буде покинуте й невдовзі перетвориться на радянські цукрові заводи»⁷⁸.

Протягом першої третини ХІХ ст. важливою галуззю промисловості в Україні, в якій дворянські підприємства переважали купецькі як за кількістю підприємств, так і за розміром продукції, була суконна. Вона користувалася особливою опікою уряду, що було пов'язане, у першу чергу, з необхідністю забезпечення обмундируванням армії. Зокрема, до 1816 р. під загрозою конфіскації виробів уряд забороняв господарям таких мануфактур продавати солдатське сукно у приватні руки. За новими правилами 1822 р. (діяли до 1847 р.), у зв'язку з перевищенням пропозиції сукна над попитом, його могли поставляти до казни лише ті підприємства, які це робили раніше. Цим закріплювалася монополія окремих сукняних підприємств, власниками більшості з яких були поміщики. До того ж ті з них, які зобов'язувалися постачати сукно до казни, отримували право на безпроцентну позику терміном до 10 років. Одержували вони час від часу від уряду й різні винагороди. Уведення в 1822 р. нового тарифу, який обкладав високим митом закордонне сукно й забороняв увезення тонкого сукна та шерстяних матеріял темно-зеленого й чорного кольорів (кольори армійських строїв) сприятливо відбилося на розвитку суконної промисловості, особливо тонких шерстяних виробів. Із 1825 р. почали відкриватися особливі шерстяні ярмарки, які сприяли розширенню торгівлі й рекламували цю галузь⁷⁹.

Таким чином, появі суконних підприємств мануфактурного типу в маєтках поміщиків, які базувалися на підневільній праці кріпаків, сприяли наявність постійного ринку збуту (державні замовлення на солдатське сукно), підтримка субсидіями з боку уряду та його протекційна митна політика. Поряд із цим падіння цін на хліб змушувало поміщиків засновувати сукняні мануфактури.

Незважаючи на вигідні умови, поміщицька суконна промисловість у першій третині ХІХ ст. все ж розвивалася менш повільно, ніж купецька. Так, якщо 1814 р. у восьми українських губерніях (крім Таврійської) суконних підприємств у поміщиків налічувалося 33 і купців – 16, то 1832 р. у перших їх було 62 (найбільше в Полтавській і Волинській губерніях – відповідно 15 і 10), а в других – 55, з них найбільше у Волинській – 42⁸⁰.

Для успішної перебудови на капіталістичних засадах поміщицькі суконні підприємства не мали ані достатніх капіталів, ані необхідної кількості кваліфікованих і особисто вільних робітників. Встановлення поміщиками заробітної плати на суконних та інших промислових підприємствах аж ніяк не означало їх відмови від примусової праці. Говорячи про умови праці на поміщицьких підприємствах Київської губернії в дореформений час, один із сучасників зазначав, що значна частина робітників є кріпаками, які працюють за панщину або за плату, але відряджаються на підприємства без будь-якого вільного договору й не мають права самочинно залишити роботу на фабриці⁸¹.

Зрештою, якщо до 40-х рр. ХІХ ст. поміщики України зосереджували у своїх руках переважну частину суконних підприємств, постачаючи до казни і на внутрішній ринок значну кількість сукна, то в наступні два десятиріччя багато технічно більш відсталих поміщицьких суконних підприємств не тільки скорочували виробництво, але й остаточно закривалися. Із того часу дворянські та казенні мануфактури поступово, але невпинно витіснялися купецькими, заснованими на вільнонайманій праці з виробництвом на ринок більш якісного сукна за нижчої ціни. Цьому сприяв набагато вищий рівень технічного обладнання таких підприємств, де застосування машин, починаючи з 40-х рр. ХІХ ст., набу-

ло масового характеру⁸². Крайня технічна відсталість більшості підприємств, зумовлена «тепличними» умовами існування дворянської суконної промисловості в першій третині XIX ст., застосування кріпацької праці, зі зміною економічної ситуації й посиленням конкуренції в цій галузі з боку купецьких підприємств призвело до їх закономірного остаточного занепаду.

Лише небагатьом фінансово спроможним дворянам – власникам суконних фабрик – у 40–50-х рр. XIX ст. вдалося більш-менш успішно пристосувати свої підприємства до потреб товарного господарства. Застосовуючи нові механізми й передові машини, а також частково використовуючи найману працю, вони були здатні більш-менш успішно витримувати конкуренцію з боку купецьких мануфактур, не тільки зберігати попередній розмір виробництва, але й збільшувати його. Як приклад, серед таких підприємств у Київській губернії насамперед виділялися суконні фабрики графа Понятовського (містечко Таганча Канівського повіту), княгині Радзивілл (містечко Хабне Радомишльського повіту), Головінського (містечко Стеблів Канівського повіту)⁸³. У Чернігівській губернії серед таких дворянських підприємств були суконні фабрики Головіної (с.Машево Новгород-Сіверського повіту) і Миклашевського (містечко Понурівка Стародубського повіту). Тільки завдяки модернізації цих мануфактурних підприємств у фабрики, які нічим не відрізнялися від кращих тогочасних купецьких виробництв, їх власникам удалося при скороченні кількості робітників не тільки не зменшити щорічне виробництво сукна, а й у багатьох випадках його збільшити⁸⁴.

1861 р., за даними міністерства фінансів, у руках поміщиків 6-ти українських губерній перебувало лише 28 суконних підприємств (на яких працювало 3536 робітників), а саме в Київській, Харківській і Полтавській губерніях їх було по 7, у Чернігівській – 4, Волинській – 2 і Херсонській – 1 (всього в 1859 р. в Україні налічувалося 160 суконних фабрик)⁸⁵. Утім, деякі з них лише номінально вважалася поміщицькими, бо насправді перебувала в довгостроковій оренді купців.

У нових умовах капіталістичної конкуренції, спеціалізації окремих районів, браку вільних коштів, втрати дармової праці кріпаків, імпорту набагато дешевшого і вищої якості іноземного сукна виявилася цілковита безперспективність дворянського суконного виробництва. Тому наприкінці XIX ст. у списку суконних фабрикантів зустрічаються поодинокі відомі дворянські прізвища, підприємства яких змогли пристосуватися до жорстких умов ринкової економіки. Зокрема, з поміщицьких суконних фабрик у пореформений час слід виділити лише фабрику князя Р.В.Сангушка у м. Славуті Волинської губернії, де на межі XIX–XX ст. працювало близько 190 робітників, які щорічно виробляли продукції на суму 136 000 руб.⁸⁶

Починаючи з середини XIX ст., важливою була роль представників дворянського стану у процесі формування гірничопромислової буржуазії на Півдні України. Зокрема, переважаюча більшість поміщиків провадила розробку вугілля на власних землях, що спочатку велася руками кріпаків, а потім – тимчасово зобов'язаних селян. Усе це ставило дворян-підприємців у більш вигідне становище порівняно з іншими групами вуглепромисловців, які змушені були орендувати чи купувати землі. Тому питома вага місцевих поміщиків у вугільній промисловості Півдня України й після скасування кріпацтва була досить значною. Так, 1863 р. на Донбасі нараховувалося 25 поміщицьких розробок із 30 діючих, на долю яких припадало близько 75% видобутого вугілля⁸⁷. Усе ж, поміщицькі копальні, ґрунтуючись на кріпосницькій праці і відсталій техніці видобутку вугілля, у дореформений час не могли закласти міцних основ для великої капіталістичної кам'яновугільної промисловості, що набула розвитку в Донбасі тільки після скасування кріпацтва, коли наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. розпочалося інтенсивне залізничне будівництво й різке розширення ринків збуту цього мінерального палива.

Із цього часу поміщики беруться до промислової експлуатації на капіталістичних засадах власних, а подекуди й орендованих вугільних родовищ, насамперед у Бахмутському й Слово'яносербському повітах Катеринославської губернії, які територіально прилягали до перших залізниць на території Донецького кряжа. Намагаючись використати сприятливу ситуацію, усе більше дворян-землевласників приступали до розробки вугільних родовищ, тим самим продовжуючи утримувати першість у цій справі серед підприємців інших станів. Наприклад, у 1872 р. на дворянські підприємства припадало до 60% вугілля, що видобувалося в Катеринославській губернії⁸⁸.

Після вугільної лихоманки 1870-х рр. становище суттєво змінюється, коли відбувався процес витіснення дворян-промисловців представниками капіталу, заснованого на акціонерних основах. Чимало поміщицьких шахт стають неконкурентоздатними, які продавалися, віддавалися в оренду більш заповзятливим підприємцям і акціонерним товариствам, або значно скорочували виробництво. Чимало рудників, що належали поміщикам, узагалі припинили своє існування. Подібне трапилося, зокрема, із рядом титулованих представників дворянства Катеринославської губернії – княгинями М.А. та С.А.Долгоруковими, князем Ширинським-Шихматовим, графом Доррером та ін.⁸⁹ Лише небагатьом із місцевих поміщиків, які приступили на межі 1860–1870-х рр. до промислової розробки вугільних копалень на власних землях і виявили хист до підприємницької діяльності, вдалося стати великими підприємцями й перетворити свої розробки на значні капіталістичні заклади (такі, як Рутченківське гірничопромислове товариство, фірми П.О.Карпова, І.Г.Гловайського, Г.В.Депрерадовича та ін.). Так, уже на VII з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії, що відбувся в 1882 р., з 41 учасника лише 17 були землевласниками⁹⁰.

У цілому, за даними В.В.Крутікова, протягом останніх трьох десятиріч ХІХ ст. кількість вуглепромисловців в Україні зросла в 4 рази. Гостра конкурентна боротьба у цій галузі відчутно зменшила у відсотковому значенні кількість представників дворянського походження щодо загального числа вуглепромисловців Донбасу. Проте їх питома вага навіть на 1900 р. не поступалася представникам купецького стану та великим капіталістичним об'єднанням. Так, якщо в 1872 р. поміщиків разом із чиновниками й офіцерами, які займалися вуглевидобутком, налічувалося 44 особи (або 55,7%), то в 1900 р. їх абсолютна кількість збільшилася до 92, а відсоток серед підприємницького загалу зменшився до 29%. Відповідно купці, почесні громадяни і торгові козаки становили 63 особи (20%), а акціонерних компаній налічувалося 81 (26,6%)⁹¹.

Таким чином, у перші два пореформені десятиліття поміщики Півдня України відігравали провідну роль у процесі формування гірничопромислової буржуазії краю. Лише з кінця 1870-х рр. починається падіння їх питомої ваги у видобутку вугілля, хоча чисельність дворян-гірничопромисловців і надалі була значною порівняно з представниками інших станів.

Активну участь представники дворянського стану в останній третині ХІХ ст. брали в залізничному будівництві, яке в цей час стало однією з найважливіших галузей економіки на українських землях. Зокрема, з 1865 р. по 1897 р. в Україні протяжність залізниць, відкритих для руху, зросла з 219 до 7842 верст, або більше ніж у 35 разів⁹². Наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. уряд фактично припиняє казенне будівництво залізниць і з метою прискорення розвитку залізничної мережі переходить до неоможеної підтримки акціонерних капіталістичних товариств, застосовуючи концесійну систему. Залучення приватних капіталів у будівництво залізниць було неминуче пов'язане з великою фінансовою підтримкою з боку казни. Царський уряд, надаючи акціонерним товариствам концесії на ту чи іншу залізницю, гарантував їм прибутки на акції й облігації залізничних позик, а також брав на державний рахунок усі їхні збит-

ки. Концесії видавалися з випуском акцій і облігацій під гарантію уряду, тобто із забезпеченням підприємцям певного відсотку прибутку на капітал акціонерних товариств. Приватні за формою капіталістичні залізничні підприємства діяли по суті за рахунок державних коштів⁹³.

Тому не дивно, що в період промислової лихоманки другої половини 60-х – 70-х рр. XIX ст. головним об'єктом уваги підприємців було залізничне будівництво (на початок 1880-х рр. система управління залізничною мережею акціонерними товариствами стала суперечити інтересам держави, тому вона починає викуповувати залізниці до закінчення строку концесій)⁹⁴. У приватні залізниці були вкладені великі суми титулованої знаті, а сама їх участь у спорудженні залізниць не піддається повною мірою статистичній обробці. Найбільш великі акціонери, а це були, поряд із банкірами і промисловцями, вища бюрократія, земельні магнати, як правило, не входили до складу адміністрацій залізниць.

Будівництво залізниць відповідало інтересам великих землевласників, особливо тих, через маєтки яких вони проходили або з якими межували. До кінця XIX ст. всі губернії України, в яких вирощувалося зерно на експорт, були помережані залізницями, що відкривало неznані досі можливості – як комунікаційні, так і комерційні. Вкладання коштів в акції залізниць давало поміщикам подвійну користь – безпосередні дивіденди й непряму вигоду у вигляді поживлення торгівлі, спрощення реалізації виготовленої продукції. У першу чергу в цьому були зацікавлені цукрозаводчики й великі експортери зерна. Зокрема, кошти Товариства взаємного страхування цукрових заводів (головний акціонер В.Браницький) були вкладені в п'ять проектів, що реалізувалися протягом кількох років⁹⁵. Голова концесії на спорудження Харківсько-Кременчуцької залізниці А.Абаза, гофмейстер двору великої княгині Олени Петрівни, спрямував її напрямок так, щоби догодити цій титулованій особі, – якомога ближче до її величезного Карлівського маєтку⁹⁶.

Весь хід спорудження залізничної мережі свідчить, що при прямому потуранні держави власниками залізниць здійснювалися величезні фінансові махінації. Існуюча концесійна система дозволяла заповзятливим ділкам наживати багатомільйонні статки, не вкладаючи своїх особистих коштів. Серед таких найбільших залізничних концесіонерів в Україні слід назвати дворян-мільйонерів П.Г. фон Дервіза, К.Ф. фон Мекка, барона К.К.Унгерн-Штернберга та ін.⁹⁷ Відтак, українські землі за короткий час були помережані залізницями, що створювало умови для більш швидкого економічного розвитку.

Нерідко участь у цій справі представників «шляхетного» стану зводилася до посередництва при добуванні вигідних концесій, права на які потім переуступалися підрядникам. Адже затвердження концесій на спорудження залізниць було пов'язане з великими труднощами й величезними хабарами для підкупу впливових осіб. У ролі таких посередників виступали як найвпливовіші особи з бюрократичних верхів і придворного оточення, так і дворянські товариства та земства. Наприклад, у 1868 р. завдяки своїм зв'язкам гофмейстер А.Абаза разом із К.Унгерн-Штернбергом отримали концесію на спорудження Харківсько-Кременчуцької залізниці⁹⁸. Наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. із клопотанням про надання залізничної концесії виступило Харківське земство, а отримавши його, передало свої права відомому залізничному ділку С.С.Полякову, обмежившись порівняно невеликим барिशем. Барон Н.П.Фредерікс, завдяки своєму родичеві – міністрові імператорського двору баронові В.Б.Фредеріксу, на початку 90-х рр. XIX ст. очолював Лозово-Севастопольську залізницю⁹⁹.

Таким чином, поява в першій половині XIX ст. в поміщицьких маєтках промислових підприємств для виробництва товарів на ринок свідчила про руйнування натуральних підвалин кріпосницького господарства, утягування його в товарно-грошові відносини. Поміщикам України, насамперед великим латифун-

дистам, у дореформений час належала значна кількість підприємств у тих галузях промисловості, які були тісно пов'язані із сільським господарством, насамперед винокурній, цукровій та суконній. Улаштувати такі підприємства у своїх маєтках поміщикам сприяли не тільки наявність необхідної сировини, палива, кріпацької робочої сили, а й економічна політика царського уряду, яка передбачала для дворян-промисловців певні пільги й привілеї у виробництві й збуті продукції.

До 1861 р. панівне становище дворянам вдалося зберегти лише в ґуральництві і цукроварінні краю. Монополюючи володіючи землею і прикріпленими до неї селянами, поміщики не зустрічали у виробництві горілки й цукру з боку решти суспільних станів такої великої конкуренції, як це було в інших галузях промисловості. Базуючись значною мірою на праці кріпаків, у цілому технічно-застаріла поміщицька промисловість до цього часу явно відставала в своєму розвитку від капіталістичної промисловості, яка перебувала в основному в руках представників купецького стану. Вистояти в гострій конкурентній боротьбі з такими підприємствами вдалося лише тим промисловим дворянським закладам, які перебудувалися на капіталістичних засадах.

Усе більш важливе місце в економічному житті дворянського стану в Україні промислове підприємництво посідало протягом останньої третини ХІХ ст. Своєю економічною політикою царський уряд намагався забезпечити господарчі домагання дворян-поміщиків, їх привілейоване становище в умовах розвитку нових суспільних відносин. На це вказують умови звільнення селян, діяльність державних кредитних установ, особливі привілеї для поміщиків – власників цукрозаводів і ґуралень.

Дворянин-поміщик пореформеної доби постає все більше в образі капіталіста, а не пана, хоча кількість промисловців серед загалу цього стану була обмеженою. Найбільш активно брала участь у промисловому підприємстві верхівка дворянства – великі латифундисти, які мали значні капітали й урядову підтримку. Але питома вага фабрично-заводських підприємств, одноосібними власниками яких були представники дворянського стану, у більшості галузей промисловості була порівняно невеликою. Виняток становили підприємства з переробки продукції сільського господарства, насамперед цукроварні та ґуральні, а також, деякою мірою, гірничозаводські підприємства, заводи з обробки мінеральних речовин і механічної обробки деревини. Більшість дворянських підприємств були порівняно невеликими за розмірами й переважно сільськогосподарського типу, що об'єднувало основну масу їхніх власників в єдиній опозиції урядовому економічному курсові на першочерговий розвиток промисловості.

Таким чином, звернення дворянства в ХІХ ст. до промислового підприємництва, особливо в пореформений час, прискорювало розшарування цього стану на соціальні групи нового капіталістичного суспільства. Важливу роль відіграла станова політика самодержавства, дворянська корпоративна організація з її традиціями й сама специфіка дворянського підприємництва. Слід зазначити, що економічні позиції дворяни-підприємці часто утримували не стільки за рахунок конкурентоздатності своїх підприємств, скільки завдяки збереженню привілеїв і переваг, пов'язаних, головним чином, із землеволодінням і урядовою підтримкою.

¹ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954. – 449 с.; Його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. ХІХ ст. – К., 1969. – 191 с.; Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 172 с.; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – К., 1999. – 282 с.; Її ж. Соціальне походження про-

мислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – №2. – С.65–73; *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация. – Москва, 1979. – 304 с.; *Лаверычев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900. – Москва, 1974. – 252 с.; *Гейфтер М.Я.* Из истории монополистического капитализма в России (Сахарный синдикат) // Исторические записки. – Т.38. – Москва, 1951. – С.104–153; *Каменецкая И.М.* Возникновение монополий в свёклосохарной промышленности России // История СССР. – 1965. – №6. – С.110–121; *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: В 2-х т. – Т.2: 1861/62–1894/95. – К., 1930. – 402 с.; *Киняпина Н.С.* Политика русского самодержавия в области промышленности (20–50-е гг. XIX в.). – Москва, 1968. – 452 с.; *Гиндин И.Ф.* Государственный банк и экономическая политика царского правительства. 1861–1892 гг. – Москва, 1960. – 415 с.; *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. Проблемы торгово-промышленной политики. – Ленинград, 1981. – 275 с. та ін.

² *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.). – Москва, 1969. – 394 с.; *Его же.* Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX – начале XX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сб.V. – Москва, 1962. – С.349–376; *Минарик Л.П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX в. – Москва, 1971. – 142 с.; *Лугова О.І.* Розвиток капіталізму в поміщицькому господарстві Півдня України в останній чверті XIX ст. // З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX ст.). – К., 1960. – С.179–197; *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – 320 с.

³ Підраховано за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т.8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, 48. – Москва, 1904.

⁴ *Темірова Н.Р.* Вказ. праця. – С.64.

⁵ Российское законодательство X–XX веков. – Т.6: Законодательство первой половины XIX века. – Москва, 1988. – С.28–29.

⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 1-е. – Т.22. – №16187.

⁷ Там же. – Т.23. – №22418.

⁸ Там же. – Собр. 2-е. – Т.2. – №1631.

⁹ *Боровой С.Я.* Кредит и банки России. – Москва, 1958. – С.225–227.

¹⁰ *Киняпина Н.С.* Указ. соч. – С.92.

¹¹ *Кованько С.* Описание Харьковской губернии. – Вып.П. – Х., 1858. – С.75.

¹² Статистическое описание Киевской губернии / Изд. И.Фундуклея. – Санкт-Петербург, 1852. – Ч.III: Обзорение промышленности и торговли. – С.2.

¹³ *Хромов П.А.* Вопросы экономического развития России в первой половине XIX ст. // Учёные записки МГУ. – Вып.130: Труды по истории народного хозяйства и экономических учений. – Москва, 1949. – С.14.

¹⁴ *Домонтович М.* Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – Санкт-Петербург, 1865. – С.154–155.

¹⁵ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.X, ч.3: Волынская губерния / Сост. штабс-капитан Фритче. – Санкт-Петербург, 1850. – С.96, 97, 98.

¹⁶ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.38. – №39 118; Т.40. – №41779.

¹⁷ Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1893. – Т.11. – Ч.2: Устав о промышленности. – Ст.67.

¹⁸ ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т.18. – №15601.

¹⁹ *Лаверычев В.Я.* Самодержавие и экономическая жизнь пореформенной России // Царизм и развитие капитализма в пореформенной России: Сб. ст. – Москва, 1984. – С.7, 10–11.

²⁰ *Лаверычев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900. – С.40–42.

²¹ *Лазанська Т.І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. – С.67.

²² *Антонович А.И.* Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России. – Москва, 1898. – С.32–33.

²³ *Лазанська Т.І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. – С.67.

- ²⁴ Темірова Н.Р. Вказ. праця. – С.63.
- ²⁵ Лугова О.І. Вказ. праця. – С.183.
- ²⁶ Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900. – С.44–47.
- ²⁷ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ–ХХ століття. – К., 1996. – С.60.
- ²⁸ Гиндин И.Ф. Указ. соч. – С.176–190.
- ²⁹ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.38. – №39118.
- ³⁰ Корелин А.П. Российское дворянство и его сословная организация (1861–1904 гг.) // История СССР. – 1971. – №5. – С.56–81.
- ³¹ Устимович П. Мысли и воспоминания при чтении законов о дворянстве. – Москва, 1886. – С.63.
- ³² Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация. – С.261–279.
- ³³ Берлин П. Русская буржуазия в старое и новое время. – Москва, 1922. – С.116.
- ³⁴ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970. – С.36, 39, 40.
- ³⁵ ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т.4. – №2559; Т.5. – №3065.
- ³⁶ Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 года / Сост. в Департаменте мануфактур и внутренней торговли из ведомостей от гражданских губернаторов полученных: В 2-х ч. – Санкт-Петербург, 1833. – Ч.1. – С.1–294; Ч.2. – С.295–844.
- ³⁷ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні: На матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст. – С.255.
- ³⁸ Список фабрик и заводов Европейской России / Под ред. В.Е.Варзара. – Санкт-Петербург, 1903. – 838 с.
- ³⁹ Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце ХІХ – начале ХХ в. – С.352, 366, 368.
- ⁴⁰ Левитский В.Ф. К вопросу об экономическом значении крупных и мелких заводско-земледельческих хозяйств. – Х., 1907. – С.9–11.
- ⁴¹ ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т.17. – №12448.
- ⁴² Павловский И.Ф. К истории винокурения в Малороссии // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Вып.5. – Полтава, 1908. – С.65–66.
- ⁴³ Корсак А. О винокурении // Обор различных отраслей мануфактурной промышленности России. – Т.ІІІ. – Санкт-Петербург, 1867. – С.287.
- ⁴⁴ Там же. – С.289–290.
- ⁴⁵ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С.177.
- ⁴⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.30.
- ⁴⁷ Описание Слободской Украинской губернии // Харьковский сборник. – Вып.3. – Х., 1889. – С.83.
- ⁴⁸ Корсак А. Указ. соч. – С.370–371.
- ⁴⁹ Павловский И.Ф. К истории винокурения в Малороссии. – С.68.
- ⁵⁰ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.36. – №37197.
- ⁵¹ Гиндин И.Ф., Гефтер М.Я. Требования дворянства и финансово-экономическая политика царского правительства в 1880–1890-х годах // Исторический архив. – 1957. – №4. – С.139.
- ⁵² Анфимов А.Н. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец ХІХ – начало ХХ в.). – С.267.
- ⁵³ ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т.10. – №6888.
- ⁵⁴ Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863–1914). Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998. – С.243.
- ⁵⁵ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф.575. – Оп.6. – Спр.462. – Арк.1–63.
- ⁵⁶ Фридман М.И. Винная монополия. – Т.ІІ. – Петроград, 1916. – С.396.
- ⁵⁷ Гефтер М.Я. Из истории монополистического капитализма в России (Сахарный синдикат). – С.104–153.
- ⁵⁸ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С.182–183.

- ⁵⁹ *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – Т.1: Перед розкріпаченням селян 1861 року. – Вип.1. – К., 1928. – С.146.
- ⁶⁰ *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С.184.
- ⁶¹ *Воблий К.* Опыт истории свёклосохарной промышленности в СССР. – Т.1. – Москва, 1928. – С.146–147.
- ⁶² Там же. – С.170.
- ⁶³ *Яцунский В.К.* Помещичьи сахарные заводы в России в первой половине ХІХ в. // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия: Сб. ст. – Москва, 1952. – С.348.
- ⁶⁴ *Крюков П.* Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России. Киевская губерния. – С.73–77.
- ⁶⁵ РДЦА. – Ф.571. – Оп.9. – Спр.846. – Арк.28–30.
- ⁶⁶ *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С.191.
- ⁶⁷ Державний архів Житомирської області. – Ф.146. – Оп.1. – Спр.4796. – Арк.25.
- ⁶⁸ *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. – К., 1972. – С.75.
- ⁶⁹ *Воблий К.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – Т.2: 1861/62–1894/95. – С.159–190; *Гиндин И.Ф.* Государственный банк и экономическая политика царского правительства, 1861–1892 гг. – С.312–322, 348.
- ⁷⁰ *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – С.30.
- ⁷¹ *Каменецкая И.М.* Возникновение монополии в свёклосохарной промышленности. – С.112, 115, 116.
- ⁷² *Цехановский М.Ю.* Исторический обзор свёклосохарной промышленности (1800–1904). – К., 1904. – С.84–85.
- ⁷³ *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец ХІХ – начало ХХ в.). – С.267.
- ⁷⁴ *Донік О.М.* Вказ. праця. – С.33.
- ⁷⁵ *Темірова Н.Т.* Вказ. праця. – С.210.
- ⁷⁶ *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – С.214.
- ⁷⁷ *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец ХІХ – начало ХХ в.). – С.268.
- ⁷⁸ *Бовуа Д.* Вказ. праця. – С.252.
- ⁷⁹ *Киняпина Н.С.* Указ. соч. – С.59.
- ⁸⁰ *Гордуновський О.М.* Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст. // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С.64; Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 года. – Ч.1–2.
- ⁸¹ Статистическое описание Киевской губернии / Изд. И.Фундуклея. – Ч.ІІІ. – С.294.
- ⁸² *Яцунский В.К.* О состоянии суконной промышленности России в 1845 г. // Исторический архив. – 1956. – №4. – С.82–84.
- ⁸³ Статистическое описание Киевской губернии / Изд. И.Фундуклея. – Ч.ІІІ. – С.119–127, 129, 135–139, 140, 142, 143; *Крюков П.* Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России. Киевская губерния. – С.72, 73.
- ⁸⁴ *Домонтович М.* Указ. соч. – С.261, 262, 269, 270, 272; Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.ХІІ, ч.2: Черниговская губерния. – Санкт-Петербург, 1851. – С.104.
- ⁸⁵ Фабрично-заводские предприятия в помещичьих имениях // Архив истории труда в России, выпускаемый Учёной комиссией по исследованию истории труда в России. – Кн.3. – Петроград, 1922. – С.148–150; *Гуржій О.І.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С.195.
- ⁸⁶ Список фабрик и заводов Европейской России / Под ред. В.Е.Варзара. – С.40.
- ⁸⁷ *Крутиков В.В.* Формирование горнопромышленной буржуазии Юга России в первые пореформенные десятилетия // Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: Сб. ст. – Вып.5. – Днепропетровск, 1974. – С.147.
- ⁸⁸ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Вып.2. – Екатеринослав, 1887. – С.265–272.

⁸⁹ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – С.34.

⁹⁰ Фомин П.И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. – Х., 1908. – С.11.

⁹¹ Крутіков В.В. Вказ. праця. – С.38.

⁹² Белінський Є.Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.) // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К., 1963. – С.117.

⁹³ Там само. – С.129, 130.

⁹⁴ Погребинский А.П. Строительство железных дорог в пореформенной России и финансовая политика царизма (60–90 гг. XIX в.) // Исторические записки. – Т.47. – 1954. – С.163.

⁹⁵ Темірова Н.Р. Вказ. праця. – С.214.

⁹⁶ Соловьёва А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. – Москва, 1975. – С.107.

⁹⁷ Там же. – С.102–103.

⁹⁸ РДА. – Ф.268. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.5.

⁹⁹ Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.). – С. 271.

The article reveals place and role of gentry's manufacturing activities in Ukraine during the XIX century. It analyzes government policy concerning support of landowners' manufactures, generalizes information about the character and branches of manufacturing activities of the gentry. The author examines specific features of these branches, which were directly connected with landownership.